

Beroepsprofiel antroposofisch fysiotherapeut*

Voorwoord

Met dit beroepsprofiel willen we laten zien hoe het dagelijkse werk van de antroposofisch fysiotherapeut eruit ziet. Het doel hierbij is veelledig: we zouden graag bij de lezer interesse en enthousiasme wekken voor het "anders zien". In die zin is het ook een (bescheiden) bijdrage aan hoe wij aankijken tegen de ontwikkeling van het vak.

Vanuit verenigingsperspectief vormt het een hernieuwd moment van bezinning: iedere fysiotherapeut maakt zo zijn eigen ontwikkeling door, maar in dit document willen we een referentiekader aanbieden, waaraan een ieder zich kan spiegelen. Verder dient het als leidraad en inspiratie voor het opleidingsprofiel.

Dit document vormt een onlosmakelijk geheel met onze statuten en het huishoudelijk reglement, waarin met name veel praktische zaken geregeld zijn, waaronder de bij- en nascholing en het klacht- en tuchtreglement.

* In de tekst wordt de mannelijke uitgangsvorm geschreven, waar feitelijk zij/hij bedoeld wordt.

Inleiding

De laatste decennia is er in de beroepspraktijk duidelijk een verschuiving waar te nemen van vooral praktisch handelen, naar een situatie waarin ook de reflectie op het eigen handelen een belangrijke rol speelt. In deze maatschappelijke tendens naar meer transparantie hoort ook het omschrijven van de mogelijkheden van het eigen beroep.

Onze vereniging is ingebed in een grotere samenwerkingsstructuur tussen de verschillende antroposofische beroepsgroepen: de NVAZ, de Nederlandse Vereniging van Antroposofische Zorgaanbieders.

De NVAZ is een brancheorganisatie die diverse antroposofische zorgaanbieders verenigt.

Zij stimuleert, bevordert en schept voorwaarden voor ontwikkeling en kwaliteitsbevordering van de antroposofische zorg. Hiertoe ontwikkelt zij beleid, behartigt de belangen van haar leden en bundelt waar wenselijk de krachten.

De antroposofische fysiotherapie ziet zich niet als alternatief voor de reguliere zorg, maar als een aanvulling, ook wel complementair of additief genoemd. In die zin vormt het beroepsprofiel fysiotherapeut van het KNGF dan ook de basis voor dit document en komt in dit profiel vooral aan bod wat ons onderscheidt.

De opzet van het document is als volgt:

In het eerste hoofdstuk komt de inspiratiebron van onze werkwijze voor het voetlicht: De antroposofische visie op de mens en het daaraan gekoppelde pathologische en therapeutische concept.

Hoofdstuk twee laat zien hoe deze concepten vertaald worden naar de dagelijkse praktijk.

In het laatste hoofdstuk wordt de lezer verwezen naar verdiepende literatuur en adressen, die behulpzaam kunnen zijn bij het vinden van meer informatie.

Hoofdstuk I: Mensvisie

Een antroposofisch fysiotherapeut heeft na de reguliere fysiotherapie-opleiding een aanvullende opleiding gevolgd in antroposofisch fysiotherapeutische diagnostiek en behandelwijzen.

Antroposofische fysiotherapie is een uitbreiding van de reguliere fysiotherapie en is gebaseerd op het antroposofisch mensbeeld, zoals dat door Rudolf Steiner rond de vorige eeuwwisseling is ontwikkeld. Dit mensbeeld is sindsdien in het antroposofisch medisch werkveld verder ontwikkeld en wordt maatschappelijk steeds verder geïmplementeerd. In dit mensbeeld wordt de mens gezien als een zich ontwikkelend individu, waarin fysieke en zielsmatige processen hun plek hebben.

Met betrekking tot de visie op de mens is het belangrijk ons te realiseren dat de feiten op zich niet dwingen tot een bepaalde visie: Bijvoorbeeld genetische aanleg past zowel binnen het evolutionaire toevaldenken als binnen de reïncarnatiegedachte.

Mensvisie

De exclusieve gerichtheid op de zintuiglijke werkelijkheid van de natuurwetenschap heeft ons in de loop van de jaren een toenemende controle gegeven op allerlei gebied, zoals de verworvenheden van de techniek. Maar deze objectiverende kijk heeft ook bevorderd dat de mens meer vervreemd is geraakt van zijn eigen lichaam. Ziekte wordt gezien als een indringer, iets wat losstaat van de mens. De therapie is dan ook gericht op iets wat bestreden, uit de weg geruimd of onderdrukt moet worden.

In het antroposofisch mensbeeld wordt kenbaar hoe lichaam, ziel en geest met elkaar samenhangen. Ziektebeelden kunnen we verklaren vanuit diverse invalshoeken. Bijvoorbeeld een disharmonie in de samenwerking tussen lichaam en ziel, die een oproep dan wel een uitnodiging kan zijn tot het vinden van een nieuw evenwicht. Ook kunnen we klachten bekijken vanuit de biografie: Wat kom je als mens tegen in je leven? Kan een belemmering betekenis krijgen, kun je je eraan ontwikkelen?

In deze visie worden we ook niet als een onbeschreven blad geboren, maar nemen al een bepaalde constellatie mee, waardoor we sommige situaties zullen aantrekken en andere juist niet. Zo ontrolt zich in de loop van ons leven ons lot. Vooral terugkijkend op een dergelijk proces kan de zin hiervan voor de eigen biografie beleefd worden. Dit ontwikkelingskarakter staat centraal en is niet beperkt tot dit ene aardeleven. Wij willen hier uitdrukkelijk vermelden dat patiënten deze visie niet opgedrongen wordt, of dat ze hierin moeten geloven. Wel kan het helpend zijn mensen uit te nodigen op een andere manier naar hun situatie te kijken.

Visie op ziekte en gezondheid: Drie- en viergeleding

Binnen het antroposofisch denkkader is een zienswijze ontwikkeld over hoe de relatie tussen lichaam, ziel en geest samenhangt met gezondheid en ziekte: de **driegeleding***.

Hierin worden denken, voelen en willen gezien als functies, werkingen van de ziel.

Het waarnemen en het denken steunt op de processen van het zenuwstelsel. Deze bewustzijnsprocessen – ook wel bovenpool genoemd – kosten energie, hebben een afbrekende werking op onze vitaliteit. De beweging van de bovenpool is van buiten naar binnen, dus concentrerend, samenballend.

In het lichaam hebben ze een verhardende werking. Als deze bovenpoolse processen overheersen, bevorderen ze (het ontstaan van) spanning, kramp, sclerotiserende processen, arthrose, steenvorming zoals galstenen. Dit noemen we 'koude ziekten'.

Polair hiertegenover staat het stofwisselingsstelsel – de onderpool - dat in de buikorganen en ledematen zijn centrum heeft. Hier huist onze wil.

In de onderpool zijn opbouw- en regeneratie-processen werkzaam. Wanneer deze onvoldoende beteugeld worden, dan neigt het organisme naar een hoge metabole activiteit, warmtevorming. Zo kunnen ontstekingen en koortsende ziekten ontstaan.

Tussen deze twee polen bemiddelt het ritmisch systeem, dat met name in de borstorganen zijn centrum heeft en de grondslag levert voor het voelen. Natuurlijk spelen zich alle genoemde processen door het hele lichaam af (zenuwen dringen door tot in de kleine teen en bloed komt tot in elke hersencel) en doordringen elkaar, maar hun werkingsgebied is totaal verschillend.

Het ritmisch systeem bemiddelt tussen opbouw- en afbraakprocessen, voor een dynamisch evenwicht daartussen. Als de één over de ander overheerst, ontstaan er de genoemde ziekte-tendensen. Dit kan zijn door het overheersen van bovenpoolse – of onderpoolse processen, maar ook door het tekortschieten van de werking van het ritmisch systeem.

Viergeleding

Een tweede organisatievorm is de viergeleding: Deze laat zien hoe de mens diverse organisatie principes deelt met de natuur om zich heen. Alleen het fysieke lichaam is zintuiglijk waarneembaar. Binnenin het lichaam is er ook sprake van 4 aggregatietoestanden, waarop de andere (niet zintuiglijke) lichamen kunnen aangrijpen. Deze lichamen bepalen het functioneren van het fysieke lichaam en zorgen dat de mens tijdens zijn leven in de zijn herkenbare vorm blijft. Wanneer het fysieke lichaam sterft, desintegreert deze vorm en vervalt tot stof.

In een schema gezet geeft dat het volgende beeld:

Mineraal	Aarde / vast	Mineraal-bewust	Stof, materie	Fysiek lichaam
Plant	Water / vloeistof	Slaapbewustzijn	Levend organisme	Levenslichaam
Dier	Lucht / gas	Droombewustzijn	Bezielde wezen	Astraallichaam
Mens	Vuur / warmte	Zelfbewustzijn	Ik	Ik-organisatie

* Zie hiervoor o.a. Walther Bühler: Het lichaam als instrument van de ziel.

Rudolf Steiner: Von Seelenrätseln.

Als we als antroposofisch fysiotherapeut iemand masseren hebben we letterlijk iets in handen om via de verschillende weefselkwaliteiten uitspraken te kunnen doen over die organisatieprincipes (ook wel wezensleden genoemd).

- de spanning van het bindweefsel en de verdeling daarvan geeft ons een indruk van het functioneren van het levenslichaam en daarmee over de vitaliteit.
- de spierspanningsverdeling (luchtfenomeen) en de ademhaling geven ons een indruk over het functioneren van het astraallichaam.
- de warmtekwaliteit en verdeling geeft ons een indruk over het functioneren van de ik-organisatie.

Op die manier krijgen we een goed beeld van hoe iemand letterlijk en figuurlijk in zijn vel zit.

De verschillende wezensleden moeten goed op elkaar afgestemd zijn, wil er sprake zijn van welbevinden. Een te sterk ingrijpend astraallichaam zal bijvoorbeeld krampen en pijn veroorzaken. Door deze manier van kijken zijn we goed in staat ons in te leven als de patiënt uitspraken doet als: mijn arm voelt zwaar, ik ben een wandelend hoofd, ik heb last van een gebroken rug. Deze zijn niet zomaar metaforen, maar vormen een uitdrukking van de samenwerking van de bovenstaande wezensleden.

Hoofdstuk II: Dagelijks handelen van de antroposofisch fysiotherapeut

Binnen de reguliere fysiotherapie wordt de aandacht vooral gericht op het bewegend functioneren van de mens, het oefenen van het bewegings'apparaat'.

Dit geeft weliswaar een duidelijk beeld naar buiten van wat de fysiotherapeut doet, maar is tevens een blikvernauwing voor wat betreft de klachten waarmee de mensen komen.

Zo laat het talloze aangrijpingspunten om via het lichaam invloed uit te oefenen op interne organen, de beleving van het eigen lichaam en andere psychosomatische processen liggen. De anamnese van de antroposofisch fysiotherapeut zal dan ook doorgaans uitgebreider zijn om een zo rijk mogelijk beeld van iemand te krijgen. De klacht staat immers niet los van een persoon. Inspectie en onderzoek kunnen dit beeld verder verrijken. De antroposofisch werkende fysiotherapeut kan zich nu met dit beeld van de patiënt bezighouden en van daaruit zijn interventies bepalen. Dat kan ook meditatief; dit bevordert de afstemming op de patiënt en kan het ontvangen van goede invallen bevorderen.

Gaat men verder op deze scholingsweg, dan krijgt men een steeds beter beeld van de werking van de verschillende wezensleden. Deze wezensledendiagnose vormt het uitgangspunt van de behandeling. Binnen de antroposofische fysiotherapie is de ritmische massage ontwikkeld, ook wel eens massage volgens Wegman of Hauschka genoemd (respectievelijk grondlegster en uitwerkster van de therapie).

In het huidige tijdsgewricht wordt massage vooral gezien als een passieve, afhankelijk makende therapievorm. Binnen onze beroepsgroep wordt het juist gezien als een mogelijkheid om actief te worden, doordat het zelfwaarneming van binnenuit bevordert en daarmee een handvat aanreikt de regie over de eigen gezondheid in eigen handen te nemen.

Voorwaarden voor het welslagen van een behandeling: De ruimte is aangenaam verwarmd, er zijn liefst geen afleidende geluiden en tijdens de massage wordt er niet (veel) gesproken. Er wordt een vertrouwensbasis tussen patiënt en behandelaar gecreëerd, waardoor de patiënt zich veilig kan voelen om zich te kunnen overgeven aan de behandeling.

De houding van de fysiotherapeut wordt gekenmerkt door innerlijke rust, concentratie, afstemming op wat hem tegemoet komt in de aanraking van de patiënt. Dit zou je een actieve, luisterende houding kunnen noemen. Dit schept voorwaarden waarin het mogelijk wordt dat er een "gesprek" op gang komt tussen de handen van de therapeut en het bezielde lichaam van de patiënt. Wezenlijk hierbij is, dat het om een interactie gaat en dat het geen - om in het beeld te blijven - directieve monoloog is van de fysiotherapeut.

Massage

Een algemene karakteristiek van de massage is dat ze een ademende, zuigende, lichtmakende kwaliteit heeft, waardoor specifiek de eigen vitaliteit (het levenslichaam) wordt aangesproken. Verder wordt niet alleen op de plaats van de klacht gewerkt, maar gaat het juist om de aansluiting cq integratie met de rest van het lichaam.

Het aanraken via de massage kan de volgende effecten sorteren. Ze:

- bevordert zelfwaarneming van binnenuit en de eigen grensbeleving bij de patiënt en deze ontwikkelt daarmee een zintuig, een gevoel voor de balans tussen belasting en belastbaarheid
- bevordert acceptatie van de huidige toestand als vertrekpunt en vormt daarmee voorwaarde voor een goed verlopend therapeutisch proces (met name van belang bij chronische en langdurige ziektes)
- stimuleert het zelfgenezend vermogen, door een voorbeeldwerking van een gezonde samenhang tussen de vier wezensleden aan te bieden. Zo kan bijvoorbeeld een juiste balans tussen spanning en ontspanning ervaren worden
- heeft een algemeen integrerende werking, bevordert het aanwezig zijn in het nu

Daarbij geven de antroposofische gezichtspunten ook mogelijkheden tot hele specifieke vormen van massage:

- vitaliserende, opbouwmassage: sommige mensen zijn zo verzwakt, dat het te vroeg aanspreken door mechanische oefeningen bijvoorbeeld averechts zal werken.
- uitscheidingsmassage: verschillende aandoeningen zijn gebaseerd op een stofwisselingsstoornis waarbij stoffen van binnenuit het eigen weefsel irriteren.
- bij acute pijnklachten kan via een zogenoemde afleidende massage de pijn beduidend verminderen.
- via speciale massagehandgreepkwaliteiten (stromend, aanzuigend, puntig, doorwarmend) kunnen de wezensleden specifiek worden aangesproken in hun werking en onderlinge verhouding.
- via inwrijvingen van organen met metaalzalven kan bovengenoemde werking nog ondersteund of verder aangesproken worden.
- door gebruik te maken van specifieke oliën (ontspannend, doorwarmend, vitaliserend etc) kan dit verder ondersteund worden.

Na de massagebehandeling is het van belang, dat een patiënt enige tijd (ongeveer 20 minuten) goed togedekt blijft narusten. De patiënt kan dan, niet afgeleid door andere indrukken, de impuls die de massage gegeven heeft, dieper opnemen en verwerken. Dit kan eventueel door een warmte-applicatie ondersteund worden, zoals een bijenwas-pakking en/of een kruik. Warmte speelt een belangrijke rol bij het op gang brengen van processen in het lichaam.

Hydrotherapie

Een deel van de antroposofische fysiotherapeuten heeft een aanvullende opleiding hydrotherapie gevolgd. Hydrotherapie wordt gegeven in de vorm van substantie, beweging- en koortsbaden. Bij alle baden staat de waarneming op de voorgrond, bijvoorbeeld de medicinale kwaliteiten van de substanties. Eén van de mogelijkheden waar gebruik van gemaakt kan worden zijn (eventueel door een arts voorgeschreven) oliën, welke via een dispersieapparaat zó fijn in het water worden verdeeld, dat deze door het totale huidoppervlak waargenomen en opgenomen kunnen worden. Bij de bewegingsbaden onderscheiden we het golf-, wrijf-, lemniscaten- en borstelbad. Afhankelijk van de intentie waarmee de fysiotherapeut de baden uitvoert kan dit zowel een stimulerende als sederende werking hebben. Deze werking kan nog geïntensiveerd worden door borstels of sisalhandschoenen te gebruiken. De badtherapie wordt net als de massage afgerond met narusten, behalve bij het borstelbad, deze wordt afgesloten met beweging in de buitenlucht om de activerende werking van het bad te versterken

Bewegingstherapie

Naast de ontwikkeling van een specifieke massage en badtherapie is er ook een andere manier van bewegingstherapie ontwikkeld; deze heeft een ander, bewuster, je zou kunnen zeggen meer bezielde karakter dan reguliere oefentherapie, en daarnaast de zogenaamde contact-weerstandsoefentherapie.

Via contact- en weerstandsoefeningen kan de mens leren zichzelf in innerlijke rust te ervaren en te aanvaarden. Een beleving opdoen van zichzelf als gegrond en van daaruit opgericht. De ruimte in het bekken neemt hierbij een bijzondere plek in. Veel aandacht wordt geschonken aan het 'doorlaatbaar' worden van het lichaam voor de eigen individualiteit: vrij van verkramping, pijn, stijfheid e.d.

Een ander belangrijk uitgangspunt in de bewegingstherapie vormt de (bewegings)dialogoog tussen het individuele, uniek eigene van ieder mens en zijn omgeving. Door zijn geestelijke vermogens kan een mens, in tegenstelling tot plant of dier, een bewust zinvolle of moreel juiste handeling in een bewegingssituatie kiezen. Het menselijk bewegen kenmerkt zich door vrijheid. De menselijke oprichting en daarmee het vrij worden van de armen is hier uitdrukking van. Het lichaam als bewegingsinstrument moet voldoende doorlaatbaar en sensitief zijn om zowel de impulsen van binnenuit (de bewegingsbedoeling) als die vanuit de omgeving naar het lichaam toe, op een juiste en adequate wijze te verwerken. Toegangspoorten voor deze impulsen van binnenuit en buitenaf vormen de zintuigen. Hierbij wordt uitgegaan van een ruimere twaalfvoudige zintuigleer*.

(* Er bestaat veel literatuur hierover. Een goede inleiding is: A. Soesman: de twaalf zintuigen. Poorten van de ziel. Uitgeverij Vrij Geestesleven.)

Scholing van die zintuigfuncties en bewustzijn ontwikkelen voor ruimtelijke- en bewegingskwaliteiten zijn doel en opgave in een antroposofisch georiënteerde bewegingstherapie. De therapie is er op gericht om zowel de verbinding met de eigen lichamelijkheid als de oriëntatie in de ruimte ervaarbaar te maken en in beweging te brengen.

“Hoe bewoon ik mijn lichaam en hoe neem ik met mijn lichaam de ruimte om mij heen in?”

Dit gebeurt o.a. door de verschillende kwaliteiten van de ruimterichtingen (voor-achter, boven-onder, links-rechts) al bewegend ervaarbaar te maken. Dit biedt de mogelijkheid letterlijk en figuurlijk anders in het leven te staan.

Gezichtspunten die van belang zijn bij de diverse therapievormen

Ieder mens heeft de beschikking over een zelfgenezend vermogen, dat zowel ondersteund als belemmerd kan worden. Het is de taak van de fysiotherapeut in dialoog met de patiënt hierin inzicht te geven. Er wordt procesmatig gedacht, d.w.z. dat sommige zaken niet overhaast kunnen worden, hun tijd nodig hebben, maar ook dat het niet altijd nodig is door te behandelen totdat de klachten helemaal over zijn, met name als er een gerechtvaardigd vertrouwen is in het goede verloop van de natuurlijke herstelprocessen. Behandelingen worden liefst in een (vast) ritme gegeven, meestal één (soms twee) maal per week. Soms is het zinvol een aantal (vaak 7) weken te behandelen, een pauze periode in te lassen en dan weer een aantal behandelingen. Bij chronische klachten kan een pauze in de behandelreeks het genezingsproces ten goede komen, men voorkomt op die manier gewenning en afhankelijkheid van de behandeling en stimuleert de eigen omvorming van de aangeboden therapeutische stimuli. Daarbij wordt een ziekte (stoornis of beperking) als mogelijkheid tot leermoment in de levensloop gezien, en biedt de antroposofisch fysiotherapeut de patiënt ook in dat opzicht ondersteuning.

Adviezen die gegeven worden zijn individueel en aangepast aan de constitutie van de persoon. Binnen het antroposofisch mensbeeld is hier een schat aan gedifferentieerde informatie te vinden omtrent het ontwikkelen van een gezonde levenshouding, die uitgaat van de eigen innerlijke autoriteit.

Werksituatie

Antroposofische fysiotherapeuten zijn zelfstandig werkzaam of in samenwerkingsverbanden zoals een antroposofisch gezondheidscentrum (therapeuticum). Verder maken we deel uit van teams in ziekenhuizen, verpleeghuizen, in de psychiatrie, verslavingszorg, verstandelijk gehandicaptenzorg en de jeugdzorg.

Interdisciplinaire samenwerking is een belangrijk uitgangspunt in alle genoemde werksituaties. Een gezamenlijke patiëntenbespreking maakt wezenlijk deel uit van deze samenwerking. Daarnaast worden in verschillende therapeutica lezingen en cursussen gehouden over thema's die met gezondheid en ziekte te maken hebben.

Indicatiegebied

De antroposofische fysiotherapeut heeft in principe het zelfde indicatiegebied als de regulier werkende fysiotherapeut, die zich met name profileert als specialist op het gebied van de bewegende

mens. De antroposofisch fysiotherapeut onderscheidt zich daarnaast vooral door zijn expertise op het gebied van de persoonlijke verhouding van het individu tot zijn eigen lichamelijkeheid waardoor met name chronische ziekten, vitaliteitsproblemen, psychosomatische klachten, spanningsklachten, functionele klachten m.b.t. het welbevinden, goed reageren op deze aanpak.

Te denken valt daarbij aan:

- onbegrepen pijnklachten
- uitputting, burn out
- voedingsproblematiek
- tonus disbalans ((hypo/hypertensie?))
- slaapproblemen
- stofwisselingsstoornissen
- ademhalingsproblemen
- posttraumatische stoornissen
- * ondersteuning bij rouwverwerking
- migraine
- ontwikkelingsproblematieken bij kinderen (uitgebreide diagnostiek en behandeling mogelijk in het Kindertherapeuticum, behandeling van kinderen ook in ieder ander therapeuticum)
- ondersteuning bij kankertherapie (denk aan vitaliteit, pijnbestrijding)
- dissociatieve stoornissen
- para-sympatische disbalans

Contra-indicaties

De enige absolute contra-indicatie is koorts. Meestal betreft het relatieve contra-indicaties:

Lokaal heftige irritaties-ontstekingen; dan wordt niet op de plaats zelf behandeld, maar kan wel bv. via een afleidingsmassage invloed worden uitgeoefend.

Contra indicatie van handgreep: Zoals geen stromende handgrepen bij kanker en sommige ontstekingen die zich door het lichaam kunnen verspreiden.

Hoofdstuk III: Overige zaken

Opleiding: In 2004 is met een vernieuwde opleiding antroposofische fysiotherapie begonnen, waarin lessen over verschillende therapievormen geïntegreerd worden aangeboden. Deze opleiding zal iedere twee jaar aangeboden worden. De opleiding beslaat 8 cursusweken verdeeld over twee jaar.

Contactpersoon: Hannie Bakker, Bongert 13 6994 BV DE STEEG

06 2518 2676 (17.00–21.00 u.)

bakker.hannie@gmail.com

Literatuur

Basisboek: Dr. M. Hauschka: Rhythmische Massage nach Dr. Ita Wegman.

Uitgave Margarethe Hauschka Schule 1972

Dr. Rudolf Steiner/Dr. Ita Wegman: **Grondslagen voor een verruiming van de geneeskunde.**
Christofoor 1995 ISBN 90-6038-13-00

Binnen onze beroepsgroep zijn de volgende boeken/brochures uitgegeven:

Volkier Bentinck: **Medische massage therapie; het scheppen van evenwicht tussen leven en bewustzijn.** Den Haag 2000. ISBN 90-73310-22-9

Ron Borsboom: **Springen houvast vinden; een verkennend onderzoek van de bewegingstherapie.**
Stichting onderzoek je eigen werk. Arnhem 1996.

Publikatie nr. 12 Co Gelaudie: **Handgrepen; een verklarende beschouwing over de ritmische handgrepen.** Samo onderzoekspublikatie 1997 ISBN 90-74871-04-6

Marie-Josée Gijsberts: **Tastbare beelden; diagnostiek in de massagetherapie.** Samo onderzoekspublikatie 1997 ISBN 90-74871-05-4

M-J Gijsberts, B. van der Hart, J. Hendriksma en F. Sloot: **Antroposofische fysiotherapie.**
Gezichtspunten nr.23 1998 ISBN 90-75988-23-0

Josée Hendriksma: **RSI, kop en staart van de muisarm.** Gezichtspunten nr. 35

Belangrijke adressen

Nederlandse Vereniging voor Antroposofische Fysiotherapie

Secretariaat: Annemiek Vloon

Visweg 2

1844 KM Driehuizen

0299-397506

doremiek@kpnplanet.nl

Stichting ter bevordering van de Antroposofische Fysiotherapie

De Genestetlaan 30 3705 BV Zeist Tel: 030 696 0174. E-mail: amawelsink@hotmail.com

NVAZ

Boslaan 15

3701 CH Zeist

Postbus 839

3700 AV Zeist

tel: 030-6945544 web: <http://www.nvaz.nl>

Antroposana – Landelijke patiëntenvereniging voor antroposofische gezondheidszorg.

Boslaan 15

3701 Zeist

Tel: 085 77 31 440

[www. antroposana.nl](http://www.antroposana.nl)

Lijst van gebruikte afkortingen

CBO: Centraal Begeleidings Orgaan voor de intercollegiale toetsing. Deze instelling houdt zich met name bezig met het stimuleren van kwaliteitsbeleid in de gezondheidszorg.

NVAZ: Nederlandse Vereniging van Antroposofische Zorgaanbieders

KNGF: Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie

OBAG: Overlegorgaan Beroepsverenigingen Antroposofische Gezondheidszorg

